

ТАБЕР І ТАБЕРЗІН: ПЕРСЬКІ БОЙОВІ СОКИРИ В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ ТА ІРАНУ

Ретельні дослідження комплексу козацької холодної зброї дозволяють не тільки встановити її номенклатуру, але й більш конкретно проаналізувати окремі різновиди у зв'язку з їхньою морфологією, стильовими особливостями та, відповідно, походженням. Формування й розвиток козацького збройового комплексу відбувалося в руслі загальних для Речі Посполитої орієнтальних тенденцій. Активне поширення східних типів зброї та художніх стилів оздоблення в Центрально-Східній Європі обумовлене масштабною експансією Оттоманської Порти від XIV ст. Протягом двох наступних століть такі зразки військового спорядження, насамперед османські й перські, буквально заповнили терени Речі Посполитої. Природно, що у віддаленій на південний схід Україні, яка мала постійні тісні військові та культурні контакти з сусідами-мусульманами, орієнтація комплексу місцевого озброєння мала зайти ще далі. Додамо сюди впливи московського зброярства, у тогочасних орнаментальних мотивах якого також панували східні композиції¹.

Одним із досі недостатньо досліджених різновидів холодної зброї, що здобув неабияку популярність як у Східній Європі, так і на Сході, насамперед в Османській та Перській імперіях, була бойова сокира.

Писемні джерела свідчать, що в Україні існувала поважна традиція використання сокир на полі бою від часів Київської Русі, причому як серед простих воїнів, так і князів². Певно, найбільш яскравим підтвердженням того, що сокира продовжила своє існування в козацькому середовищі як зброя та статусна річ принаймні до середини XVII ст., є так званий «Бердиш Богдана Хмельницького», що зберігається в Національному музеї Кракова (інв. № V-326). Лезо цього рідкісного, точно атрибутованого зразка виконане у вигляді місяця. Така форма набула великої популярності в країнах середньовічного Сходу саме як ознака високого статусу. Вона зустрічається й на великих сокирах мамелюцьких гвардійців, що, у свою чергу, імітували зброю візантійського корпусу сокироносців, утвореного з варягів та русів.

¹ *Якобсон А.Л.* Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. // *Древности Московского Кремля: Материалы и исследования по археологии Москвы* / Ред. Н.Н. Воронин, М.Г. Рабинович. — М., 1971. — Т. IV. — С. 230–252.

² *Повесть временних лет* / Подготовка текста, пер., статьи и коммент. Д.С. Лихачева. — СПб., 2007. — С. 76.

Коштовно оздоблені сокири-місяці зустрічаємо також у османських вояків зі складу яничарського корпусу³. Більше того, їх нерідко використовували навіть очільники османської армії як посадову ознаку⁴. Нарешті ними користувався елітний підрозділ московських стрільців-бердишників.

Як свідчить чималий джерельний матеріал, у період Козаччини на українських теренах широко побутували сокири османського й перського походження. Значна кількість цієї зброї, що нині зберігається в музеях України, досі залишається неатрибутованою належним чином. Питання щодо використання її козаками потребує окремого ґрунтовного дослідження. Одним із перших кроків на шляху вивчення цієї проблеми є детальний аналіз типів та розвитку сокир, зокрема, у країнах їхнього походження.

У нашій статті пропонується розглянути традиційні бойові сокири Ірану, де їх ефективно використовували на полі бою протягом століть. Сокира була не тільки важливою зброєю, але й символом влади, про що свідчать зображальні джерела. Так, сокира незмінно фігурує на зображеннях Надер шага Афшара (1736–1747 рр.).

Використання сокири, зокрема металньої, сягають своїм корінням у стародавню Персію. Навіть у священній книзі Авеста є згадка про метання «молота-сокири», що звався «чакуш» (čakuš)⁵. Етимологи⁶ перекладають це слово як «метальна сокира», «метальний молот». З часом, термін піддався зміні семантичного змісту — новоперською «чакуш» (čakuš) означає саме «молот».

У новоперській мові існують два терміни, пов'язані з поняттям «сокира»: *табер*, що, власне, означає «сокира» (назва зустрічається в перських джерелах X ст., наприклад, «Диване» Рудакі та «Шагнаме» Фірдоусі), і *таберзін*, що означає «сідельну сокиру» (у «Шагнаме» та «Гаршаспнаме» Тусі). В авторитетному словнику перської мови А. Денкхонді *табер* (сокира) — залізний (металевий) інструмент із дерев'яним держаком, який можна використовувати для рубання деревини. Щодо другого поняття, то «*таберзін*» подається як давня бойова зброя. Слід відзначити, що автори перських літописів чітко не розрізняють ці терміни, що використовуються для позначення зброї на бойовищі. У зв'язку з цим відомий дослідник військової справи арабів Шихаб аль-Сарраф припускає, що всупереч поширеній думці, ніби *таберзін* представляв собою невелику легку кавалерійську сокиру на короткому держаку (подібну до використовуваних персами в XVII–XVIII ст.), типові середньовічні бойові сокири являли собою повну протилежність — з масивною важкою бойовою частиною на довгому держаку. Очевидно, терміни *табер* і *таберзін* позначали не типи бойових сокир, а загальне поняття сокири в різні

³ Mohamed B. The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. — Milan, 2008. — P. 237.

⁴ Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. — М., 2010. — С. 117.

⁵ Pur Davood E. Zin Abzar. — Tehran, 1969 — P. 42.

⁶ Bartholomae C. Altiranisches Wörterbuch. — Berlin, 1961 — S. 575.

періоди. Так, слово *таберзін*, що спершу позначало саме бойову сокиру, продовжувало функціонувати від часів Сасанідів до кінця X ст. Наприкінці XI — початку XII ст. термін *табер*, що раніше просто означав «сокира», почав також стосуватися «сокири бойової», остаточно закріпившись у цій якості від другої половини XII ст.⁷

Спираючись на свідчення самовидців, Шихаб аль-Сарраф стверджує, що *таберзін* за часів Сасанідів вирізнявся масивним, надзвичайно широким лезом та довгим руків'ям: хроніст ат-Табері відзначає, що сасанідський вершник мав обирати між бойовою сокирою та булавою, оскільки озброєння обома різновидами водночас було б для воїна обтяжливо. Шихаб аль-Сарраф також згадує легенду про легендарного героя Бахрама Гура, який обрав саме *таберзін*, коли збирався спішившись ще й однією рукою вбити двох голодних левів, які стерегли королівську корону. Згідно зі свідченнями знаменитого арабського науковця й літератора Бахр аль-Джахіза, більшість хорасанських воїнів халіфа Абдуллаха аль-Мамуна вихвалялися своєю майстерністю у володінні *таберзіном*⁸.

Сокири широко використовували у Стародавній Персії. Чимало віднайдених бронзових зразків цієї зброї пов'язують із Луристаном. Вони мають різноманітні форми, неодноразово описані в науковій літературі. Так, бронзова сокира найпростішої конструкції зберігається в Національному музеї Ірану (м. Тегеран). Там же знаходяться зразки залізних сокир із Джубі-і Гаухар у Луристані. За даними дослідників, усього було віднайдено 12 залізних сокир⁹. Усі вони мають важкі обухи з виступами та довгі, тонкі, дещо викривлені донизу леза. Окремі зразки мають коротше, трохи розширене лезо.

Бойові сокири продовжували використовувати протягом епохи Ахеменідів (550–300 рр. до н. е.). Приклад бойової сокири того періоду зображений на скельному барельєфі: її бойова частина виконана у формі качинової голови з лезом у відкритому дзьобі. Інша сторона — у формі місяця, гострі «ріжки» якого призначені, ймовірно, для пробивання обладунків. Закінчення дерев'яного держака оздоблене гравіюванням у формі літери «V», для підвищення надійності хвату. Аналогічний зразок бронзової сокири зберігається в Національному музеї Ірану (м. Тегеран)¹⁰.

Парфянські й сасанідські воїни використовували сокири для пробивання важкого обладунку супротивників. Після арабського завоювання Ірану цей вид зброї й надалі активно застосовували на полі бою. За свідченнями писемних джерел, дайламіти користувалися сидельними сокирами та щитами. Так, «начах» (*nācax*), що являв собою різновид сокири-кльвіця, був поширений

⁷ *Al-Sarraf S.* Close Combat Weapons in the Early Abbasid Period: Maces, Axes and Swords // *Companion to Medieval Arms and Armour.* — Woodbridge, 2002. — P. 162.

⁸ *Ibid.* — P. 163.

⁹ *Haernick E., Overlaet B.* Luristan Excavation Documents. Vol. III. Djub-I Gauhar and Gul Khanan Murdah Iron Age III Graveyards in the Avian Plain // *Acta Iranica.* — 1999. — 36. — VIII. — P. 27.

¹⁰ *Zoka Y.* Arteshe Shahanshahi Iran Az Kurosh Ta Pahlavi. — Tehran, 1971. — P. 68.

протягом епохи Газнавідів та Сельджуків¹¹. Її вважали королівським символом й використовували замість булави. У деяких регіонах Ірану цю зброю також називали *таберзін*.

Незадовго до приходу до влади Шага Ізмаїла з династії Сефевідів (1502–1736 рр.), Кяшефі Себзеварі у своєму трактаті «Футувватнаме-є Солтані» («Оповідь про молодецькі чесноти султанів») описав окремі види холодної зброї у зв'язку з принципами футувви (чеснот молодих і хоробрих чоловіків). Автор стверджує: якщо питають, звідки походить «кабзе» (руків'я) *табера*, слід відповісти, що воно належить особі, яка «вбиває ідолів своїх бажань сокирою Ібрагіма». Якщо поцікавляться, у чому призначення *табера*, слід відповідати, що «у розбиванні облич ідолів та вивільненні справжнього значення». Кяшефі Себзеварі також зазначає, що слово *табер* слід представити таким чином: «те» символізує «таберра» (необхідність триматися подалі від гріха), «бе» означає потребу в «бордбарі» (витримці). Нарешті «ре» — «ріазат» (стриманість). Відтак, власник бойової сокири має утримуватися від гріха, бути терплячим та стриманим.

У літописі епохи Сефевідів «Абу Мослемнаме» наведено історію виготовлення легендарної зброї: 15-річний юнак Емір прийшов до коваля на ім'я Хордак з проханням виготовити надзвичайної ваги сокиру в 30 ман* і передав йому ескіз на папері. Майстер обіцяв виконати роботу в триденний термін. Разом із двадцятьма учнями він поклав 50–60 ман сталі (фулад) у піч (куре), утім протягом двох діб їм так і не вдалося виготовити таку важку сокиру. Уночі розчарованому ковалеві явився померлий батько, який спровістив, що його замовником є майбутній очільник переможного антиарабського повстання, і надав пораду щодо матеріалу для майбутньої зброї. Зокрема, він розповів про якогось араба, який продав йому за 1000 динарів шматок іржавого заліза вагою 30 ман. Усі намагання старого коваля його розтопити були безуспішними. Лише у відінні довідався, що дивне залізо є частиною священного меча Пророка — Зульфакара. Тоді батько Хордака заховав цей шматок в очікуванні майбутнього власника, як це було напропорочено.

Прокинувшись, Хордак знайшов захований шматок священного заліза. Разом з учнями розігрів його в печі — і той відразу набув форми сокири, довжина якої становила 2 газ**, ширина — 1 газ. Коваль вигравіював своє ім'я та ім'я замовника, а також два фрагменти священних сур із Корану.

Відразу по тому у дверях майстерні з'явився колега коваля — полірувальник, який розігрів сокиру у вогні, а потім поклав у воду, приготувавши до процесу. Проте виявилось, що вона вже відполірована. Тоді Хордак згадав

¹¹ *Matufi A. Tarikhe Char Hezar Saleye Artesh Iran: Az Tamadon Nam Ta 1320 Khorshidi, Jange Iran Va Araq. — Tehran, 1999. — Vol. 2. — P. 391.*

* Ман — велика одиниця торговельної ваги в середньовічній Персії, еквівалентна майже 3 кг.

** Газ — одиниця довжини в мусульманських країнах, що приблизно відповідає розміру ліктя.

про руків'я. Саме в цей момент зайшов тесляр, котрий протягом 30 років зберігав незвичайний шматок дерева довжиною 10 газ та діаметром у передпліччя, що точно підійшов до сокири.

Наведена легенда цікава тим, що детально передає термінологію, яка стосується виробництва сокири та її частин. Окрім того, вона містить інформацію щодо ваги й розмірів, а також у загальних рисах відображає виробничий процес.

Один із найбільш відомих перських майстрів із виготовлення сокир на ім'я Лотфалі жив і працював у 1736–1747 рр. Фахівці відзначають якість та оригінальність виробів майстра, які можна точно ідентифікувати завдяки неповторному стилю виконання¹². Він виготовляв сидельні сокири в період посилення європейських впливів на весь спектр виробів перського декоративно-ужиткового мистецтва. Дослідники стверджують, що роботи Лотфалі — найдавніші точно датовані перські сидельні сокири, що дійшли до наших днів. Незважаючи на те, що, згідно з відомостями писемних джерел, сидельні сокири побутували протягом довгого хронологічного періоду, наразі на південно-східних околицях Іранського світу віднайдені лише поодинокі артефакти, датовані періодом пізньої Парфи.

Чимало перських сокир зберігається в приватних музеях України. Так, у колекції О. Фельдмана («Feldman Family Museum») зібрано декілька цінних експонатів (фото 2). Серед них — оригінальний комплект, що складається з табера та стилета, сокира з подвійною бойовою частиною та додатковим шипом зверху (так званий *табер-е досар*), прикрашена протравленим флористичним орнаментом та сурами з Корану.

Окремі зразки свідчать про високу популярність сокир перського зразка на півночі від Ірану та їхнє укорінення в місцевих виробничих осередках.

Так, сидельна сокира з колекції «Feldman Family Museum» (фото 2-В) виготовлена в Бухарському чи Хівинському ханстві (у науковій літературі їх ще називають «сокирки Ай-балта»), причому використана бойова частина перського виробництва, а держак декорований у місцевому стилі. Інша сокира за морфологією бойової частини близька до східноєвропейських зразків (фото 2-Г).

Про поширення традиції виготовлення іранських бойових сокир на теренах перського впливу свідчать також кавказькі, орнаментовані в місцевих художніх стилях.

У Національному музеї історії України та інших державних музейних закладах також зберігаються сокири безпосередньо перського походження, що цілком могли належати представникам козацької старшини. Утім, достеменні відомості про власників переважної частини перських бойових сокир здебільшого відсутні. Натомість провенанс багатьох археологічних артефактів, представлених сокирами перської морфології, дозволяє пов'язати їх функціонування з осередками діяльності козацької спільноти. Такі зразки, очевидно,

¹² Melikian-Chirvani A.S. The Tabarzins of Lotfali // Islamic Arms and Armour / Ed. R. Elgoad. — London, 1980. — P. 117.

місцевого виробництва, віднайдені під час археологічних розкопок замку Д. Вишневецького на острові Байди, полі Берестецької битви тощо.

Фото 1. Основні різновиди перських бойових сокир у музеї Інституту культури Боньяд, Іран: А — два сталеві таберзіни (сідельні сокири) періоду Сефевідів, прикрашені золотою насічкою з рослинним орнаментом; Б — булатна бойова частина таберзіна періоду Афшаридів, декорована золотою насічкою з рослинним орнаментом; В — табер періоду Сефевідів, датований 1721 р.; Г — табер періоду Каджарів (1795–1925 рр.) з подвійною бойовою частиною, декорований різьбленим рослинним орнаментом та написами.

Фото 2. Основні різновиди перських бойових сокир у «Feldman Family Museum»: А — табер з булатною бойовою частиною та стилетом, що вкладається в пустотілий металевий держак. Персія, поч. XIX ст.; Б — табер з подвійною бойовою частиною. Персія, друга пол. XIX ст.; В — таберзін, бойова частина Персія, XVII ст., оправа — Хіва, XVIII ст.; Г — табер, Персія, друга пол. XVII ст.

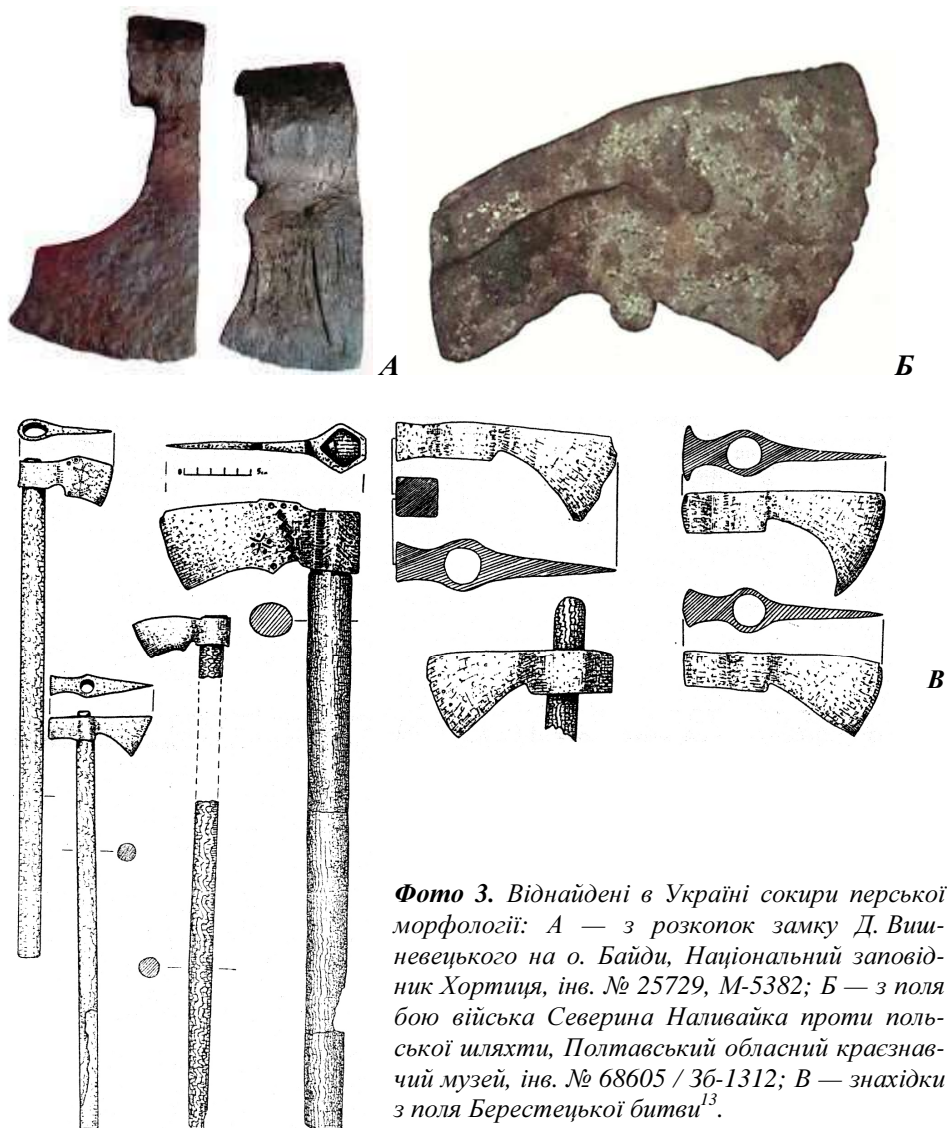

Фото 3. Віднайдені в Україні сокири перської морфології: А — з розкопок замку Д. Вишневецького на о. Байди, Національний заповідник Хортиця, інв. № 25729, М-5382; Б — з поля бою війська Северина Наливайка проти польської шляхти, Полтавський обласний краєзнавчий музей, інв. № 68605 / 36-1312; В — знахідки з поля Берестецької битви¹³.

¹³ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 234–235.